

Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji

Dražen Živić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK U ovome članku, na temelju službenih podataka iz popisa stanovništva, autor je razmotrio kretanje poljoprivrednoga i seoskog stanovništva u istočnoj Hrvatskoj od 1971. do 1991. godine. U analizi je utvrdio da je u promatranom razdoblju, zahvaljujući specifičnom društveno-gospodarstvenom razvoju, odnosno ubrzanom industrijalizaciji i urbanizaciji, ukupan broj poljoprivrednog stanovništva u Istočnoj Hrvatskoj više nego prepolovljen, točnije smanjen je za 58,6%. Istodobno je udjel poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu ovoga kraja smanjen za 60,1% (sa 33,1% na 13,2%). Posljedica intenzivne deagrarizacije, između ostalih, bila je pojačan odljev pučanstva iz sela, odnosno deruralizacija. Od 1961. do 1991. godine ukupan broj stanovnika u selima Istočne Hrvatske smanjen je za više od jedne desetine (sa 549.980 na 488.369 ili za 11,2%), uz istodobno povećanje gradskog stanovništva za 58%. Depopulacija je u posljednjem međupopisnom razdoblju zabilježena u dvije trećine naselja Istočne Hrvatske. Posljedice takvoga demografskog razvoja brojne su i po-najvećma negativne. Deagrarizacija i deruralizacija Istočne Hrvatske su uzrokovali ruralni egzodus, pretjeranu koncentraciju stanovništva u gradovima, te poremetnje prirodne dinamike pučanstva, kao i vitalnih demografskih i ekonomskih struktura populacije, s dubokim i teškootklo-njivim negativnim posljedicama po stabilan i prirodan demografski razvoj ovoga prostora.

Ključne riječi: deagrarizacija, deruralizacija, ruralni egzodus, dinamika pučanstva, demografski razvoj prostora, istočna Slavonija (Republika Hrvatska)

Primljeno: 16. siječnja 1998.

1. Uvod

Republika Hrvatska se na pragu 21. stoljeća našla u nezavidnoj i teškoj demografskoj situaciji, opterećenoj nizom problema i poremetnji. Posljednjih tridesetak godina Hrvatsku karakterizira svojevrsna demografska stagnacija, s vrlo nepovoljnim demografskim trendovima, odnosima i procesima, najuočljivijima u slabljenju popisne, prirodne i opće dinamike pučanstva, zatim poremetnja vitalnih populacijskih struktura, te prostorna polarizacija naseljenosti između urbanih (gradskih) i ruralnih (seoskih) područja države. Prirodna dinamika hrvatskog pučanstva slabi već niz desetljeća, a kontinuirano se prirodni priraštaj smanjuje od sredine sedamdesetih godina (kada je bio razmjerno visok zbog toga što su tada u fertilno razdoblje ušli naraštaji žena rođenih u poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju), pa je prirodno kretanje stanovništva od početka devedesetih godina ovoga stoljeća negativno.¹ Više od polovice državnog teritorija, s gotovo 40% pučanstva, pokazalo je u posljednjem međupopisnom razdoblju (1981.-1991.) emigracijske i depopulacijske značajke, te je i ukupan brojčani rast hrvatskog pučanstva bitno usporen.² Potonje je izravno dovelo do trenda starenja stanovništva (indeks starosti je 1953. iznosio 0,26, a 1991. već 0,44), te do poremetnji njegove ekonomske strukture. Međutim, suvremeni se populacijski razvoj Hrvatske, prostorno i strukturalno, najjasnije zrcali u sve izraženijem produbljenu razlika između sela i grada, odnosno između seoskih i gradskih područja, što je posljedica diferenciranoga demografskog i društveno-gospodarstvenog razvoja tih sredina (Friganović i Živić, 1994; Župančić, 1992). Sve je zamjetnije i izraženije zaostajanje seoskih spram gradskih sredina (Malić, 1996). Ubrzana industrijalizacija hrvatskog prostora (naročito od 50-ih godina) i sve slabiji interes za zemlju i agrarnu djelatnost doveli su do intenzivnog napuštanja poljoprivrede (deagrarijacije), a pod utjecajem urbanizacije i do napuštanja sela kao mjesta življenja (deruralizacija). Koncentracija radnih mjesta u manjem broju industrijski usmjerenih gradova (urbano bazirana industrijalizacija) uvjetovala je snažno iseljavanje stanovništva iz sela i naseljavanje u gradovima, odnosno u prigradskim seoskim naseljima, što je vremenom izazvalo nekontrolirani ruralni egzodus, posvemašnju depopulaciju rurisa i propadanje ruralnoga gospodarstva u seoskim područjima Hrvatske, te pretjeranu koncentraciju ljudi u manjem broju gradskih naselja. To je izazvalo brojne probleme (poremetnje) u ruralnim, ali i urbanim predjelima Hrvatske, te prostorni preraszmještaj stanovništva (Vresk, 1996). Hrvatsko je selo prestalo biti demobiološkim izvorištem hrvatskog pučanstva, a gradovi su postali ishodištem niza demografskih, ekonomskih i socijalnih problema i autohtonog i novodoseljenoga seoskog stanovništva. Danas u selu živi sve više nepoljoprivrednog stanovništva, a sve manje potencijalno sposobnih

.....
¹ Prema podacima o prirodnom kretanju stanovništva za 1996. godinu prirodni je priraštaj u Republici Hrvatskoj opet blago pozitivan (0,7 promila), najvjerojatnije zbog prestanka neposredne ratne opasnosti (Statistički ljetopis Hrvatske 1997).

² Prosječni je godišnji rast stanovništva Hrvatske u razdoblju 1948.-1953. iznosio 0,8%, 1953.-1961. 0,7%, 1961.-1971. 0,6%, 1971.-1981. i 1981.-1991. svega 0,4%.

poljoprivrednika, što je posljedica ne samo promjena u ekonomskoj strukturi seoskog pučanstva i njegova gospodarstva nego i poremetnji vitalnih populacijskih struktura, poglavito dobnno-spolne strukture (Akrap, 1997; Malić, 1996). Iseljavanje radno i reprodukcijski najposobnijih dobnih skupina iz sela (od 20. do 39. godine života) značajno je okrnjilo starosnu sliku naseljenosti, te izazvalo ubrzano starenje (senilizaciju) seoskog stanovništva (Štambuk, 1993) s pogoršanjem već prilično narušene demoreprodukcijske osnovice i mogućnosti toga pučanstva u budućnosti. Sve je to dovelo do ruralno-urbanog podvajanja Hrvatske (Nejašmić, 1996). Budućnost imaju samo seoska naselja u gravitacijskim zonama urbano-industrijskih centara. Sudbina preostalih seoskih naselja - a njih je zapravo najviše - potpuno je neizvjesna (Puljiz, 1992). Razlozi tome nisu samo industrijalizacija i urbanizacija nego i loš položaj poljoprivrede, poljoprivrednika i općenito seljaka. Loša, neprimjerena i neprilagodena agrarna gospodarstvena struktura i politika - sustavno razarana više desetljeća, malo i isparcelirano seljačko gospodarstvo, zaostajanje poljoprivrednog dohotka, nepovoljan socijalni položaj poljoprivrednika, psihološko nezadovoljstvo životom u selu, sve je to značajno utjecalo na odlazak iz poljoprivrede i izazvalo "bijeg" iz sela.

U ovome se članku prikazuju stupanj deagrarizacije i deruralizacije i neke posljedice tih procesa na razvoj stanovništva (dinamiku, strukture i razmještaj) na primjeru Istočne Hrvatske u posljednja dva međupopisna desetljeća (1971.-1981. i 1981.-1991. godine). Raščlamba isključivo počiva na službenim statističko-demografskim pokazateljima popisa stanovništva provedenih 1971., 1981. i 1991. godine. Analiza je dijelom provedena na razini naselja (gdje podaci to dopuštaju), a dijelom na razini (bivših) općina Istočne Hrvatske.

2. Suvremena demografska slika Istočne Hrvatske

Istočna Hrvatska obuhvaća istočno kontinentsko krilo hrvatskoga državnog teritorija, vrlo specifičnoga po populacijskom razvoju, naročito u 20. stoljeću. S obzirom na reljefne, klimatsko-ekološke, hidrogeografske, pedološke, prometno-geografske i društveno-gospodarstvene značajke i procese, istočnohrvatski se prostor jasno izdvaja u odnosu na druga hrvatska i Hrvatskoj susjedna područja. Prirodne prednosti kraja za naseljavanje (reljefna i hidrografska otvorenost i propusnost, plodna zemlja, šume bogate kvalitetnim drvetom) od davnine su privlačile stanovništvo, a burna povijesna zbivanja su tijekom proteklih stoljeća modelirala naseljenost, uzrokujući ponajprije stalna, brojna i intenzivna prostorna kretanja stanovništva (migracije) unutar same Istočne Hrvatske, te iz drugih područja u nju, i obratno (Živić, 1995). Istočna je Hrvatska iznimno aktivno demografsko područje u kojem su se stoljećima izmjenjivala razdoblja stabilnoga i prirodnoga, s razdobljima nesigurnoga i neizvjesnog razvoja populacije. Tome su najviše pridonijele česte političke i vojne promjene i poremetnje. Stoga pučanstvo Istočne Hrvatske u biti označava oscilatorni demografski razvoj. Statističko-demografska potvrda potonje tvrdnje može se pratiti od sredine 19.

stoljeća, odnosno od 1857. godine i prvoga popisa stanovništva na ovim prostorima provedenoga na suvremenim demografskim načelima (popis svih skupina stanovništva i poznat kritični trenutak popisa). Od 1857. do 1991. godine možemo razmjerno točno i pouzdano pratiti populacijski razvoj Istočne Hrvatske. Osobito je značajan njezin demografski razvoj posljednjih pedesetak godina, jer se u njemu zrcale najznačajniji društveno-gospodarstveni procesi i odnosi na tom prostoru, koji su bitno odredili suvremene značajke naseljenosti. Posebice valja istaknuti gospodarstveni razvoj, koji je u tradicionalnom agrarnom prostoru doveo do ubrzane industrijalizacije, što je rezultiralo korjenitim demografskim promjenama, pa i poremetnjama: slabljenje ukupne demografske dinamike (porasta broja stanovnika), pogoršanje prirodnoga kretanja, sve izraženije iseljavanje, poremetnje dobnospolnog a i ekonomskog sastava populacije, te naglašeni ruralni egzodus, odnosno pretjeranu koncentraciju stanovništva u manjem broju gradskih i prigradskih naselja (Živić, 1996). Od 1948. do 1991. godine ukupan je broj žitelja Istočne Hrvatske porastao za 29,3% (tablica 1. i grafikon 1.). Najintenzivnija je međupopisna dinamika bila u razdoblju 1953.-1961. (9,9%) zbog snažne i brojne imigracije, pretežito mlade radne snage, koja se u potrazi za radnim mjestima i u skladu s razmjerno značajnim razvojnim mogućnostima istočnohrvatskoga prostora, gotovo prelijevala u ovaj prostor. Od 1961. godine započinje, međutim, kontinuirano slabljenje brojčanog razvoja pučanstva, da bi on u posljednjem međupopisnom razdoblju (1981.-1991.) iznosio svega 2,8%, što znači da je inten-

Tablica 1.

Kretanje i pokazatelj promjene broja stanovnika Istočne Hrvatske i Republike Hrvatske, 1948.-1991. godine

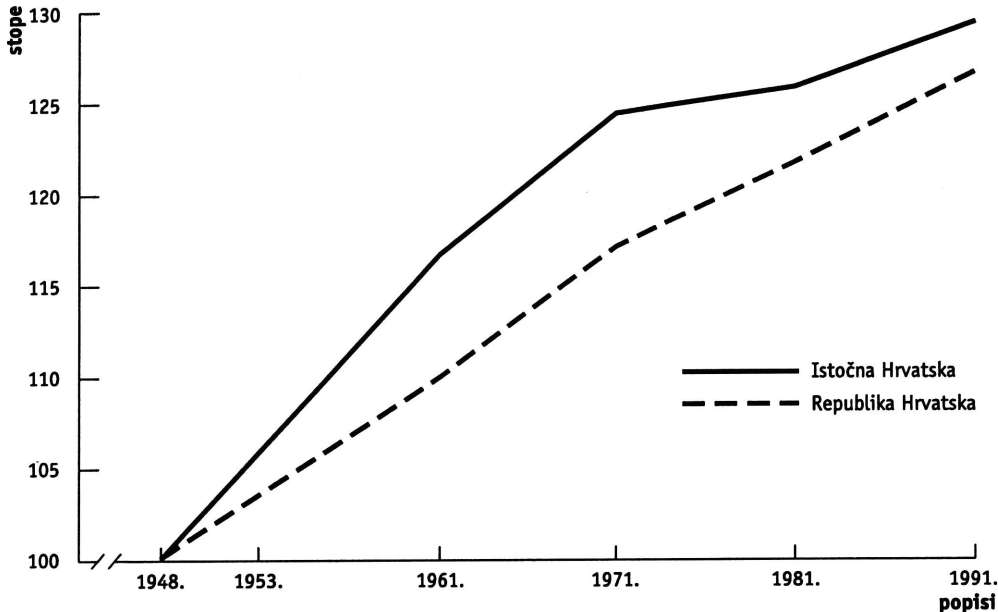
Istočna Hrvatska	Broj stanovnika	Indeks prema prethodnom popisu	Bazni indeks 1948 = 100
1948.	689.894	0	100,0
1953.	733.190	106,3	106,3
1961.	805.421	109,9	116,7
1971.	858.136	106,5	124,4
1981.	867.646	101,1	125,8
1991.	892.035	102,8	129,3
Republika Hrvatska	Broj stanovnika	Indeks prema prethodnom popisu	Bazni indeks 1948 = 100
1948.	3.779.858	0	100,0
1953.	3.936.022	104,1	104,1
1961.	4.159.696	105,7	110,0
1971.	4.426.221	106,4	117,1
1981.	4.601.469	104,0	121,7
1991.	4.784.265	104,0	126,6

Izvori:

1. Korenčić, Mirko: Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971. - Zagreb : JAZU, 1979.
2. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981 : Stanovništvo po općinama i zajednicama općina. - Zagreb : RZSSRH, 1982. - (Dokumentacija 501)
3. Popis stanovništva 1991 : Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. - Zagreb : RZSRH, 1992. - (Dokumentacija 881)

Grafikon 1.

Pokazatelj dinamike stanovništva Istočne Hrvatske i Republike Hrvatske 1948 - 1991. godine
(1948 = 100)

zitet porasta broja stanovnika Istočne Hrvatske u proteklih tridesetak godina smanjen više od tri i pol puta. To je posljedica smanjenja prirodnoga priraštaja, sve izraženijeg iseljavanja, te poremetnji vitalnih demografskih struktura, ponajprije dobno-spolne. Od 60-ih godina ovoga stoljeća primjetno je kontinuirano smanjenje apsolutnih i razmjernih vrijednosti prirodnoga priraštaja, i to zbog pada nataliteta i blagog porasta mortaliteta. Tako je u razdoblju 1981.-1990. godine u odnosu na razdoblje 1961.-1970. rođeno 17% manje djece, a umrlo 15,2% više stanovnika, što znači da je ukupni prirodni priraštaj smanjen za čak 60,4%. Posljednje godine prije velikosrpske agresije (1990.) prirodni je priraštaj u Istočnoj Hrvatskoj iznosio tek 0,8 promila, pa se pučanstvo nalazilo na granici prirodnoga pada (Živić, 1995).

Iako podaci o prirodnoj dinamici pučanstva za razdoblje 1991.-1994. nisu cjeloviti,³ oni ipak pokazuju nastavak prirodne depopulacije prostora. Analizirajući apsolutne podatke o prirodnom priraštaju pet istočnohrvatskih županija (koje doduše obuhvaćaju nešto veći prostor od onoga koji istražujemo) - Osječko-baranjske, Požeško-slavonske, Brodsko-posavske, Virovitičko-podravске i Vukovarsko-sri-

.....

³ Naime, zbog okupacije dijela državnog teritorija podaci o rođenima i umrlima za potonje godine nisu mogli biti prikupljeni za cjelokupno područje Republike Hrvatske. Za područja koja su se tih godina nalazila pod okupacijom podaci su prikupljeni samo djelomično i odnose se isključivo na prognane osobe čije se prebivalište nalazilo u tim područjima.

jemske - uočavamo da je u razdoblju 1991.-1994. godine rođeno ukupno 41.347 djece, da su umrle 41.734 osobe, te da je stoga prirodni priraštaj bio negativan (-387) (Priopćenje o prirodnom kretanju stanovništva Hrvatske 1994.). Pored pogoršanja prirodnoga kretanja, pučanstvo Istočne Hrvatske je sve više zahvaćeno emigracijskim procesima, što jača depopulacijske procese. U posljednja tri međupopisna razdoblja Istočna je Hrvatska iz izrazitoga useljeničkog postala tipičan iseljenički prostor, s emigracijom (E1) kao tipom općeg kretanja stanovništva. U posljednjem je razdoblju (1981.-1991.) emigracijskim i depopulacijskim značajkama bilo zahvaćeno već 64,7% površine i čak 54,2% pučanstva, a bivše su općine Donji Miholjac, Orahovica i Slatina imale izumiranje pučanstva (Živić, 1995). Istočna Hrvatska tako sve više postaje područje izrazite egzodusne prostorne homogenosti. Imigracijske značajke dijela ovih naselja i prostora mogu se zahvaliti samo jačanju procesa urbanizacije oko velikih gradskih, regionalnih i makroregionalnog središta, poput Osijeka, Slavonskog Broda, Vukovara i Vinkovaca. Ruris Istočne Hrvatske postao je izrazito demografski depresivan prostor. Posljedice takvoga stanja i trenda najizraženije se očituju u poremetnjama demografskih struktura. Smanjenje prirodnoga priraštaja (naročito nataliteta), uz pojačano iseljavanje radno i reprodukcijски najsposobnijih dobnih skupina, dovelo je do značajnih pogoršanja starosne slike naseljenosti Istočne Hrvatske. Tako je u svega 20 godina (1971.-1991.) udjel mladih (0-19 godina starosti) smanjen za 20,5%, a udjel starih (60 godina i više) povećan za čak 22,4%. Godine 1991. osobe starije od 60 godina života činile su gotovo petinu populacije Istočne Hrvatske (Živić, 1995.). Sve to nedvojbeno upućuje na proces starenja (senilizacije) istočnohrvatskog stanovništva, s negativnim posljedicama po prirodnu dinamiku, te ekonomsku aktivnost pučanstva. Naime, starenjem populacije smanjuje se njezina demoreprodukcijska i radnoaktivna osnova, što će u budućnosti ploditi daljnjim slabljenjem prirodne dinamike pučanstva i manjkom vlastite radne snage, odnosno slabljenjem ukupne ekonomske aktivnosti (i razvijenosti) toga prostora (Živić, 1996).

Industrijalizacija, deagrarizacija, urbanizacija i deruralizacija izazvale su značajne promjene i u prostornom razmještaju i koncentraciji naseljenosti pučanstva Istočne Hrvatske. Smanjen je broj i udjel seoskog stanovništva (ruralni egzodus), odnosno povećan je broj i udjel stanovništva u manjem broju naselja, poglavito gradskih. Riječ je o migraciji selo-grad, započetoj još pedesetih godina, koja je ostavila duboke ožiljke u populacijskoj slici velikog dijela Istočne Hrvatske, izazvavši posvemašnju depopulaciju seoskih naselja, te pretjerani rast stanovništva gradova. Dok je 1948. godine u gradskim naseljima živjela tek četvrtina stanovništva (26,1%) Istočne Hrvatske, godine se 1991. taj udjel približio polovici ukupnog pučanstva (45,3%). U istome je razdoblju gradsko stanovništvo više negoli udvostručeno (porast od 124%) a seosko je depopuliralo (pad od 4,2%). U razdoblju 1953.-1981. godine depopulacijskih je naselja u Istočnoj Hrvatskoj bilo 75,7% i najvećim su dijelom to bila seoska naselja (više od 95%), što znači da je u tri od četiri naselja smanjen ukupan broj stanovnika (Nejašmić, 1991). Trend je, nažalost, nastavljen i u posljednjem međupopisnom razdoblju: u njemu je 66,5% naselja imalo depopulaciju, a tek 29,8% naselja porast broja stanovnika.

Na temelju ovih pokazatelja razvidno je da se pučanstvo Istočne Hrvatske nalazi u sve dubljoj demografskoj krizi. Na potonje se pogoršane demografske prilike, nažalost, u ovome desetljeću nadovezao Domovinski obrambeni rat, koji je izazvao velike ljudske žrtve, golema materijalna razaranja i progonstvo više desetaka tisuća ljudi iz Istočne Hrvatske. Koncem 1991. i početkom 1992. godine velikosrpski je agresor okupirao i sve do 15. siječnja 1997. pod okupacijom držao 153 naselja ili 18% naselja Istočne Hrvatske, u kojima je 1991. godine živjelo 207.725 ili 23,3% stanovništva. Iz tih je naselja, prema podacima Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske od 1. srpnja 1996. godine, protjerano 87.541 stanovnika ili gotovo desetina prijeratnog pučanstva Istočne Hrvatske.⁴ Dakako, da će to izazvati brojne posljedice po budući populacijski razvoj, osobito u onim predjelima koji su bili izravno pogođeni ratnim stradanjima (hrvatsko Podunavlje, novogradiški i požeško-slatinski prostor).

Današnji populacijski razvoj Istočne Hrvatske od svih demografskih procesa presudno određuju deagrarizacija i deruralizacija. Napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti pod utjecajem ubrzanе industrijalizacije i “bijega” oslobođenoga poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti i kasnije u gradove, uzrokovao je značajne promjene u prostornoj, ekonomskoj i socijalnoj slici naseljenosti, ali i poremetnje nekih demografskih struktura, naročito u seoskim naseljima iz kojih je stanovništvo migriralo prema gradskim naseljima. Istočna Hrvatska razmjerno je povoljan primjer za ocjenu dosegnutog stupnja deagrariziranosti i deruraliziranosti, poglavito jer je kao tipičan agrarno-ruralni prostor posljednjih desetljeća doživjela značajnu društveno-gospodarstvenu transformaciju. Posebno su važnu i znakovitu ulogu u toj preobrazbi odigrali istočnohrvatski gradovi, ponajprije makroregionalno (Osijek) i regionalna središta (Slavonski Brod, potencijalno Požega, Vinkovci i Vukovar). Kao naselja važnih centralnih funkcija (uprava, zdravstvo, školstvo itd.) i gospodarska središta, sa značajnom koncentracijom radnih mjesta, ponajviše u industriji i uslužnim djelatnostima, istočnohrvatski su gradovi intenzivno privlačili okolno stanovništvo i neposredno utjecali na promjene prostorne slike naseljenosti. Tako je, primjerice, Osijek od 1948. do 1991. brojem stanovnika porastao za 110,3%, Slavonski Brod 199,3%, Požega 146,3%, Vinkovci 105,3% i Vukovar za 159,2%. Podsjetimo, u istom je razdoblju ukupno stanovništvo Istočne Hrvatske poraslo tek za 29,3%.

Istočna Hrvatska zaprema 11.090 km² površine ili 19,6% teritorija Republike Hrvatske, a prema popisu pučanstva iz 1991. godine imala je 892.035 stanovnika ili 18,6% ukupnoga hrvatskog stanovništva. S obzirom na opću gustoću naseljenosti (80,4 stanovnika na km²) Istočnu Hrvatsku ubrajamo u srednje naseljene prostore Hrvatske (Republika Hrvatska ima 84,6 stanovnika na km²). U upravno-teritorijalnom smislu prostor Istočne Hrvatske do 1993. godine činile su općine: Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Nova Gradiška, Orahovica, Osijek,

.....
⁴ Ured za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske (baza podataka), Zagreb, stanje 1. srpanj 1996. godine.

Požega, Slatina, Slavonski Brod, Valpovo, Vinkovci, Vukovar i Županja, a novim je izmjenama teritorijalnog ustrojstva (krajem 1992.) podijeljena između Brodsko-posavske, Osječko-baranjske, Požeško-slavonske, Virovitičko-podravске i Vukovarsko-srijemske županije. U prirodno-geografskom (uvjetno-homogenom) smislu, u Istočnoj Hrvatskoj mogu se izdvojiti dvije temeljne regionalne sastavnice - Istočnohrvatska ravnica, koja obuhvaća jedinstveni prostorni kompleks ravničarskog panonskog prostora u Republici Hrvatskoj (istočna Slavonija, Baranja i zapadni Srijem) i zapadnoslavonski brdsko-kotlinski prostor, koji obuhvaća Požešku kotlinu i brodsku Posavinu. Glavne razlike u prirodno-geografskim značajkama navedenih sastavnica Istočne Hrvatske (prva obuhvaća tipičan nizinski, a druga gorski prostor) odlučujuće su utjecale na razvoj stanovništva i na današnju sliku naseljenosti. Tako je 1991. u Istočnohrvatskoj ravnici živjelo 645.292 stanovnika ili čak 72,3% pučanstva, dok je u slavonskom brdsko-kotlinskom prostoru živjelo 246.743 stanovnika ili tek 27,7% stanovništva. Istodobno je i gustoća naseljenosti bitno veća u ravničarskom i nizinskom (82,7 stan/km²), negoli u gorskom dijelu Istočne Hrvatske (75,2 stan/km²) (Živić, 1995). Više od polovice naselja Istočne Hrvatske nalazi se u Istočnohrvatskoj nizini (456 ili 53,8%) s prosječno 1.415 stanovnika po naselju, dok se u slavonskom brdsko-kotlinskom prostoru nalazi 391 ili 46,2% naselja s prosječno tek 631 žiteljem.

Suvremeni se društveno-gospodarstveni razvoj Istočne Hrvatske najjasnije očituje kroz promjene kretanja poljoprivrednog i seoskog stanovništva. Te su promjene obrađene u posljednja dva međupopisna razdoblja 1971.-1981. i 1981.-1991. godine.

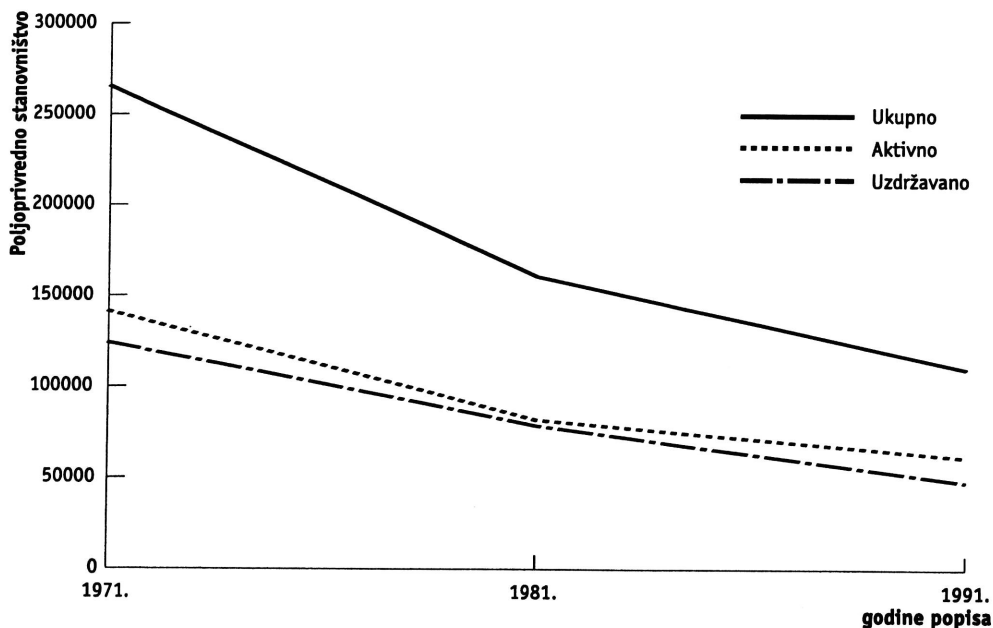
3. Deagrarizacija Istočne Hrvatske

Istaknuti, ako ne i najznačajniji pokazatelj i čimbenik polariziranoga demografskog razvoja, te društveno-gospodarstvene preobrazbe Istočne Hrvatske jest smanjenje broja i udjela poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu (Živić, 1995.). To je rezultat preraspodjele stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti zbog ubrzane industrijalizacije i kasnije tercijarizacije prostora. Promjene u gospodarstvenoj strukturi, koje su označile prijelaz iz tipičnoga agrarnog u agrarno-industrijski gospodarstveni kompleks, nužno su utjecale na promjene u ekonomskoj strukturi pučanstva, uvjetujući ponajprije snažno i intenzivno smanjenje poljoprivrednog stanovništva ili deagrarizaciju. Potonji je proces opća pojava u razvoju društva prema tzv. terciarnim društvima, pa njegova znakovita prisutnost u Istočnoj Hrvatskoj ne iznenađuje. Deagrarizacija je u Istočnoj Hrvatskoj započela 50-ih godina ovoga stoljeća, nakon razdoblja planske kolonizacije stanovništva poslije druge agrarne reforme (1945.-1948.). Ona je posebice intenzivna u posljednja dva do tri desetljeća. Naime, brzi razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti, uvjetovao je brojani i kontinuirani prijelaz stanovništva Istočne Hrvatske iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti, ponajprije u industriju ali i uslužne djelatnosti. Iz tablice 2. jasno je vidljivo kako se taj prijelaz ovdje odrazio na prom-

jene broja i udjela poljoprivrednog stanovništva u razdoblju od 1971. do 1991. godine (grafikon 2.). U tom je razdoblju ukupan broj poljoprivrednog stanovništva Istočne Hrvatske smanjen za 58,6%, a udjel sa 33,1% na 13,2% ili za 60,1%. Očito je dakle da je broj i udjel poljoprivrednog pučanstva Istočne Hrvatske u svega dvadeset godina više negoli prepolovljen. Samo je u posljednjem međupopisnom razdoblju (1981.-1991.) stopa deagrarizacije (prosječno godišnje smanjenje broja poljoprivrednika) iznosila 3,2%, a ukupan je broj i udjel poljoprivrednika smanjen za trećinu (istodobno je stopa deagrarizacije u Hrvatskoj iznosila 4,8%). Prosječno godišnje smanjenje broja poljoprivrednika u bivšim općinama Istočne Hrvatske iznosilo je: Osijek 4,2%, Nova Gradiška 4,0%, Našice 3,9%, Donji Miholjac 3,7%, Požega 3,5%, Slavonski Brod 3,3%, Županja 3,2%, Beli Manastir 3,1%, Valpovo 3,0%, Vinkovci 3,0%, Vukovar 2,8%, Slatina 2,3% i Đakovo 0,2%. Jedino je u bivšoj općini Orahovica zabilježen prosječan rast broja poljoprivrednika od 1,7% (tablica 3.). Godine 1991. poljoprivredno stanovništvo činilo je tek nešto više od desetine populacije Istočne Hrvatske, dok je 1971. godine činilo trećinu. Unatoč ovako snažnoj deagrarizaciji Istočna Hrvatska je, zahvaljujući naslijeđenim agrarno-ruralnim značajkama, zadržala iznadprosječan udjel poljoprivrednog stanovništva (13,2%) spram Hrvatske u cijelosti gdje je 1991. godine iznosio tek 9,1% (1971. 29,1%). Jedino je u bivšim općinama Osijek (4,1%) i Valpovo (8,3%) udjel poljoprivrednog stanovništva bio niži od hrvatskog prosjeka. U ostalim se bivšim općinama Istočne Hrvatske udjel poljoprivrednog stanovništva 1991. kretao od

Grafikon 2.

Kretanje ukupnog, aktivnog i uzdržavanoga poljoprivrednog stanovništva Istočne Hrvatske, 1971.-1991.

Tablica 2.

Promjene broja i udjela poljoprivrednog pučanstva Istočne Hrvatske, 1971.-1991. godine

Godine	Poljoprivredno pučanstvo	Aktivno	Uzdržavano	% poljoprivrednog u ukupnom pučanstvu	% aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom pučanstvu
1971.	265.791	141.519	124.272	33,1	44,6
1981.	160.767	81.943	78.824	19,7	24,2
1991.	110.017	61.802	48.215	13,2	17,5
1971.	0	0	0	0	0
1981.	60,5	57,9	63,4	59,5	54,3
1991.	68,4	75,4	61,2	67,0	72,3
1991/1971.	41,4	43,7	38,8	39,9	39,2

Izvori:

1. Popis stanovništva 1971. i 1981 : Stanovništvo po zajednicama općina i općinama. - Zagreb : RZSSRH, 1989. - (Dokumentacija 569)
2. Popis stanovništva 1991 : Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima. - Zagreb : DZSRH, 1994. - (Dokumentacija 886)

Tablica 3.

Kretanje (u %) i promjena (1971=100; 1991/1981) udjela poljoprivrednog stanovništva Istočne Hrvatske 1971.-1991. godine po bivšim općinama

Bivše općine	Kretanje			Promjene (stope)			1991./1981.
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.	
Beli Manastir	39,7	23,3	15,8	100	58,7	39,8	67,8
Donji Miholjac	56,4	34,3	21,6	100	60,8	38,3	63,1
Đakovo	45,6	28,7	21,5	100	62,9	47,1	74,9
Našice	36,4	22,7	13,9	100	62,4	38,2	61,2
Nova Gradiška	44,5	26,1	15,9	100	58,7	35,7	60,9
Orahovica	43,2	21,3	26,2	100	49,3	60,6	123,1
Osijek	11,9	7,3	4,1	100	61,3	34,5	56,2
Požega	44,3	26,3	17,3	100	59,4	39,1	65,8
Slatina	52,6	33,4	26,4	100	63,5	50,2	79,1
Slavonski Brod	29,2	16,1	10,2	100	55,1	34,9	63,4
Valpovo	26,3	12,1	8,3	100	46,1	31,6	68,6
Vinkovci	29,1	19,9	13,6	100	68,4	46,7	68,3
Vukovar	25,8	15,8	11,1	100	61,2	42,6	69,6
Županja	44,1	30,4	21,3	100	69,1	48,4	70,1
Istočna Hrvatska	33,1	19,7	13,2	100	59,5	67,1	67,1

Izvori:

Kao u tablici 2.

10,2% (Slavonski Brod) do 26,4% (Slatina). Naročito je znakovito intenzivno smanjenje udjela aktivnoga poljoprivrednog u ukupno aktivnom stanovništvu Istočne Hrvatske (sa 44,6% na 17,5% ili za 60,8%), što nedvojbeno upućuje na sve manji značaj agrarne proizvodnje u gospodarstvenoj strukturi prostora. Dok se 1971. gotovo svaki drugi aktivni stanovnik bavio poljoprivrednom, danas je broj takvih sveden tek na petinu.

U tih je dvadeset godina deagrarizacija zahvatila sve bivše općine Istočne Hrvatske (tablica 3.). Najjača je bila u općinama Valpovo (-68,4%), Osijek (-65,5%), Slavonski Brod (-65,1%), Nova Gradiška (-64,3%), Našice (-61,8%), Donji Miholjac (-61,7%), Požega (-60,9%) i Beli Manastir (-60,2%). Ispodprosječno smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva imale su općine Vukovar (-57,4%), Vinkovci (-53,3%), Đakovo (-52,9%), Županja (-51,6%) i Slatina (-49,8%). Najslabija deagrarizacija zabilježena je u općini Orahovica ("svega" -39,4%). Deagrarizacija je najsnažnija u onim bivšim općinama koje imaju snažniju industrijalizaciju, veća središta rada i dakako (naj)veće mogućnosti zapošljavanja u djelatnostima sekundarnoga, tercijarnog i kvartarnog sektora. U posljednjem međupopisnom razdoblju najveće smanjenje poljoprivrednog stanovništva bilo je u općinama Osijek (-43,8%), Nova Gradiška (-39,1%), Našice (-38,8%), Donji Miholjac (-36,9%) i Slavonski Brod (-36,6%) (tablica 3.).

Razina (stupanj) deagrarizacije istočnohrvatskog prostora možda se najbolje vidi kroz promjene broja i udjela poljoprivrednog stanovništva po naseljima. U ovome ćemo se dijelu analize poslužiti samo podacima za 1981. i 1991. godinu, jer zbog primijenjene metodologije popisa, podaci iz 1971. godine nisu usporedivi s potonjima.⁵ Grupirajući naselja Istočne Hrvatske prema udjelu poljoprivrednog stanovništva u devet veličinskih skupina⁶, uočavamo da je od 1981. do 1991. godine značajno smanjen broj naselja u kojima je udjel poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu veći od 40%, i to sa 438 na 304 naselja ili za 30,6%. S druge je pak strane bitno povećan broj naselja s udjelom poljoprivrednog stanovništva manjim od 40 %, i to sa 392 na 543 naselja ili čak 38,5%. Posebno je 1991. u odnosu na 1981. godinu povećan broj naselja s manje od 20% poljoprivrednog stanovništva po naselju - za 60,9%, tako da ta naselja danas čine već trećinu nase-

.....
⁵ Naime, u rezultatima popisa 1971. godine (Popis stanovništva i stanova 1971: Stanovništvo, poljoprivredno stanovništvo, 1973) u poljoprivredno su stanovništvo uključeni i radnici na privremenom radu u inozemstvu, koji su se prije odlaska bavili poljoprivredom, dok se u popisima 1981. i 1991. godine poljoprivrednim stanovništvom smatralo samo ono u zemlji. Pokušavajući ispraviti metodološke manjkavosti, RZSSRH je 1989. godine objavio publikaciju *Popis stanovništva 1971. i 1981.: Stanovništvo po zajednicama općina i općinama* u kojoj su kompjutorski obrađeni i dati međusobno usporedivi podaci između ostalog o kretanju poljoprivrednog stanovništva Hrvatske, ali isključivo na razini tadašnjih općina a ne i naselja. Ti su podaci usporedivi i s rezultatima popisa 1991. godine. Zato je u ovome članku bilo jedino moguće na razini naselja Istočne Hrvatske usporediti podatke iz popisa 1981. i 1991. godine.

⁶ Više od 90% poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu, 80-90%, 70-80%, 60-70%, 50-60%, 40-50%, 30-40%, 20-30% i manje od 20%.

lja Istočne Hrvatske (33,1%), dok su deset godina prije činila petinu (20,9%). U četiri naselja Istočne Hrvatske (Magadinovac, Bogdašić, Mrkoplje i Gromačnik) godine 1991. nije bilo poljoprivrednog pučanstva. Valja istaknuti da se značajno smanjio broj naselja s više od 90% poljoprivrednog stanovništva - za 41,7%, tako da je 1991. godine svega 7 naselja Istočne Hrvatske imalo više od devet desetina poljoprivrednika u svome pučanstvu. Od toga su broja tri naselja imala 100% poljoprivrednog stanovništva, ali je u njima živjelo svega sedam žitelja (po jedan stanovnik u Boroviku i Merolinu Sikirevačkom, te pet stanovnika u Crnom Potoku). Međutim, dominacija agrarne strukture i u vremenu snažne deagrarijacije uvjetovala je zadržavanje iznadprosječnog udjela poljoprivrednog stanovništva u većini naselja ovoga kraja. Čak je 645 ili 76,2% naselja imalo 1991. godine više od 13,2% poljoprivrednoga u svom ukupnom stanovništvu. Međutim, struktura poljoprivrednog stanovništva po aktivnosti vrlo je nepovoljna. Naime, u Istočnoj je Hrvatskoj 1991. svega 56,2% bilo aktivnoga poljoprivrednog stanovništva, a ostalo je činilo uzdržavano poljoprivredno pučanstvo, što je bitno niže od hrvatskog prosjeka (64,7% aktivnog i 35,3% uzdržavanoga poljoprivrednog stanovništva). To pokazuje razmjerno nizak nivo radnosposobnih poljoprivrednika koji danas žive u Istočnoj Hrvatskoj, poglavito u selu.

Posljedica napuštanja poljoprivrede većinom jest i napuštanje sela u kojemu je to "oslobođeno" poljoprivredno stanovništvo živjelo, odnosno proces deruralizacije.

4. Deruralizacija Istočne Hrvatske

S prostorno-demografskog i društveno-gospodarstvenoga gledišta vrlo je nepovoljno napuštanje ruralnih područja i naselja, kao i pretjerana koncentracija stanovništva u manjem broju gradskih naselja, ponajprije makroregionalnih i regionalnih središta. Brojne su demografske, društvene, gospodarske, kulturne pa i političke posljedice takvoga procesa, i to podjednako u područjima iz kojih stanovništvo odlazi, kao i u naseljima u koje se useljava. Manjak radne snage u egzodusnim, seoskim područjima utječe na slabljenje i nazadovanje gospodarske dinamike, što izaziva daljnje svekoliko zaostajanje tih sredina za gradovima. S druge strane, snažan priljev novoga stanovništva u gradska naselja - u uvjetima nedovoljnog povećanja broja radnih mjesta, uzrokuje brojne socijalne probleme. Temeljni uzrok prostornom preraspmještanju stanovništva u Istočnoj Hrvatskoj u suvremenom razdoblju (1948.-1991., a poglavito 1971.-1991.), najjasnije iskazan u smanjenju seoskog stanovništva, bila je deagrarijacija koja je (uz smanjenje prirodnoga priraštaja i ruralni egzodus) uzrokovala značajnu depopulaciju istočnohrvatskog rurisa.

Da bi se ocijenila dinamika deruralizacije odnosno ruralnog egzodusa nužno je odvojiti seoska od gradskih naselja. U pojedinim je popisima stanovništva Hrvatske primijenjena različita klasifikacija naselja prema tipu, i to na temelju različitih kriterija. Metodološke manjkavosti u određenju tipa naselja boravka, otežavaju preciznu demografsku analizu. Ne ulazeći u pitanje obrazloženje ove

problematike, nužno je istaknuti da su u popisu 1971. naselja bila diferencirana na gradska, seoska i mješovita, i to s obzirom na njihovu veličinu (broj stanovnika) i udjel poljoprivrednog stanovništva u njima. Prema tom kriteriju I. Nejašmić (1991) je u Istočnoj Hrvatskoj, temeljem popisa iz 1981. godine, utvrdio 19 gradskih, 88 mješovitih i 725 seoskih naselja. U popisima 1981. i 1991. primijenjen je tzv. upravni kriterij, tj. gradovima su smatrana sva ona naselja za koja je donesena takva politička odluka, dok su sva druga bila svrstana u skupinu "ostalih naselja", među kojima su golemu većinu činila seoska. Primjenom toga kriterija u Istočnoj Hrvatskoj možemo izdvojiti 25 gradskih i 822 ostala naselja (pet naselja nije imalo stalnog stanovništva 1991.). U nizu svojih radova M. Vresk (1981, 1988, 1992) definirao je i izdvojio naselja Hrvatske s obzirom na dosegnuti stupanj urbanizacije (gradska naselja, jače urbanizirana, slabije urbanizirana i seoska naselja), primjenjujući kriterije: veličina naselja, udjel poljoprivrednog stanovništva, udjel domaćinstava bez poljoprivrednoga gospodarstva, te udjel zaposlenih radnika koji rade u mjestu stanovanja. Primjenom tih kriterija M. Vresk (1988) je u Istočnoj Hrvatskoj izdvojio 20 gradskih, 77 jače urbaniziranih, 142 slabije urbanizirana, te 601 ostalo (seosko) naselje.

U ovome smo članku primijenili upravni kriterij izdvajanja naselja prema tipu boravka kako je to obavljeno u popisima 1981. i 1991. godine. Po tome je kriteriju 1991. gradovima smatrano 25 naselja: Beli Manastir (10.146 stanovnika), Darda (6.751), Donji Miholjac (6.935), Đurđenovac (3.923), Našice (8.235), Nova Gradiška (14.044), Okučani (2.267), Staro Petrovo Selo (2.327), Orahovica (4.314), Osijek (104.761), Slatina (11.416), Kutjevo (2.492), Pleternica (3.838), Požega (21.046), Velika (2.084), Slavonski Brod (55.683), Vrpolje (2.113), Belišće (7.619), Valpovo (8.205), Vinkovci (35.347), Borovo (6.442), Ilok (6.775), Vukovar (44.639) i Županja (11.947).

Godine 1948. u gradskim je naseljima Istočne Hrvatske⁷ živjelo tek nešto više od četvrtine njezina pučanstva (26,1%) a 1991. godine nešto manje od polovice (45,3%). U istom razdoblju (1948.-1991.) ukupan broj stanovnika Istočne Hrvatske koji je živio u gradovima porastao je za 124%, a seosko je stanovništvo smanjeno za 4,2% (tablice 4. i 5., grafikon 4.). Istodobno je udjel gradskog stanovništva porastao za 73,6%, a udjel seoskoga smanjen je za 26%. Najintenzivniji brojni regres seoskog stanovništva u Istočnoj Hrvatskoj zabilježen je između 1961. i 1971. (-4,1%), te između 1971. i 1981. godine (-6,6%). Iako je i u posljednjem međupopisnom razdoblju (1981.-1991.) nastavljen ruralni egzodus, on više nije tako izrazit kao u prethodnim razdobljima jer su, zbog nepovoljnih promjena u gospodarstvenoj dinamici, gradovi izgubili značajan dio svoje privlačne moći, ali i zbog toga što je emigracijska osnovica deagrariziranog poljoprivrednog pučanstva sposobnog za iseljavanje spuštena gotovo na donju granicu (u selu su ostali uglavnom stariji žitelji koji nemaju želje a niti mogućnosti za iseljavanje). Tako je

.....

⁷ Riječ je o naseljima Istočne Hrvatske koja su 1981. i 1991. godine, prema upravnom kriteriju, bila proglašena gradovima.

Tablica 4.

Kretanje broja stanovnika gradskih i ostalih naselja Istočne Hrvatske 1948.-1991. godine i pokazatelj međupopisne promjene

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	1991/1948.
Gradska naselja	180.191 0,0	203.106 112,7	255.441 125,8	330.832 129,5	374.993 113,3	403.666 107,6	0 224,0
Ostala naselja	509.703 0,0	530.084 104,0	549.980 103,8	527.304 95,9	492.653 93,4	488.369 99,1	0 95,8
Istočna Hrvatska	689.894 0,0	733.190 106,3	805.421 109,9	858.136 106,5	867.646 101,1	892.035 102,8	0 129,3

Izvori:

Kao u tablici 1.

Tablica 5.

Kretanje i promjena udjela stanovništva gradskih i ostalih (seoskih) naselja Istočne Hrvatske, 1948.-1991. godine

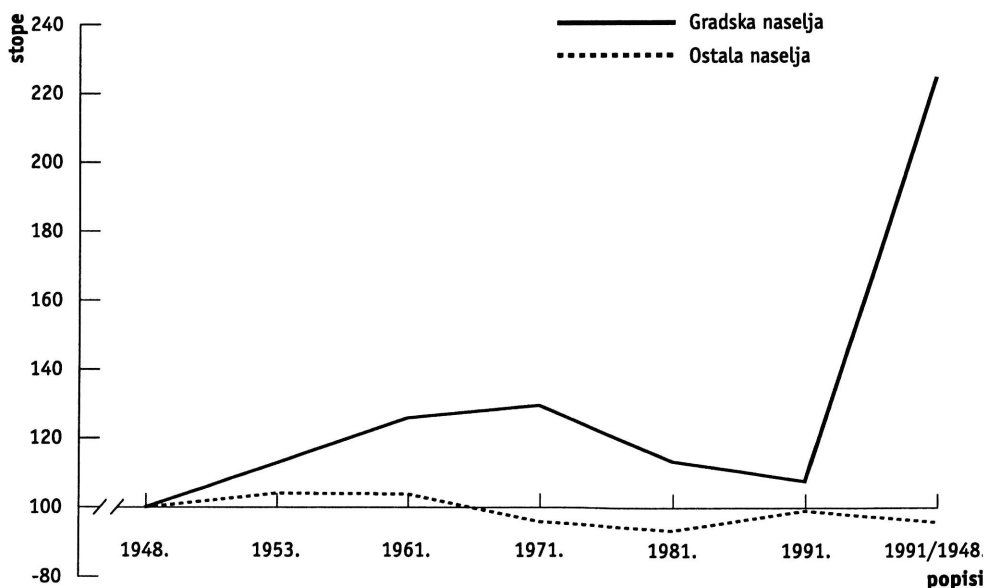
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	1991/1948.
Gradska naselja	26,1 0,0	27,7 106,1	31,7 114,4	38,6 121,8	43,2 11,9	45,3 104,9	0 173,6
Ostala naselja	73,9 0,0	72,3 97,8	68,3 94,5	61,4 89,9	56,8 92,5	54,7 96,3	0 74,0

Izvori:

Kao u tablici 1.

Grafikon 3.

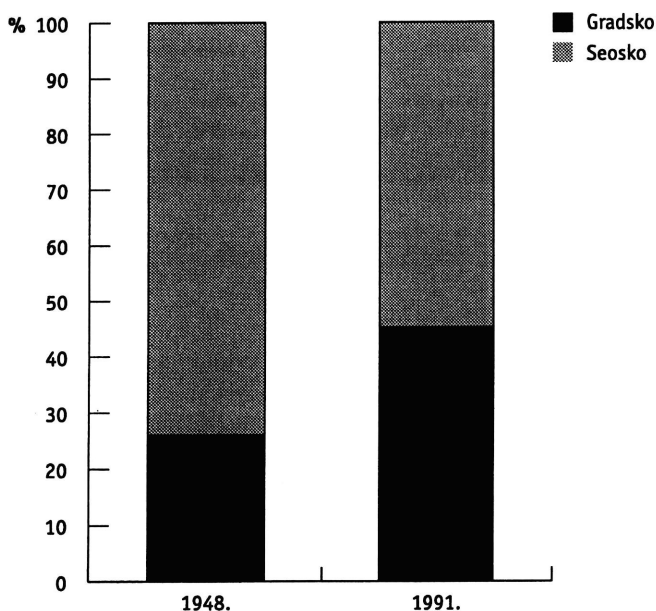
Pokazatelj kretanja stanovništva gradskih i ostalih naselja Istočne Hrvatske, 1948-1991. godine (1948=100)

pad stanovništva seoskih naselja između 1981. i 1991. iznosio svega -0,9%, a gradsko je stanovništvo poraslo za 7,6%. Istodobno je udjel seoskog u ukupnom stanovništvu istočnohrvatskoga kraja smanjen za 3,7%, a udjel gradskoga povećan za 4,9%. Nužno je istaknuti da je višestruki porast gradskog stanovništva Istočne Hrvatske u poslijeratnom razdoblju, u odnosu na smanjenje seoskog stanovništva, posljedica intenzivne imigracije radne snage i ostalog pučanstva iz drugih hrvatskih područja te iz republika bivše Jugoslavije u gradove (od 50-ih godina). U seoska naselja se također planski naseljavalo nakon provedene druge agrarne reforme 1945.-1948. godine. Stoga je stupanj deruralizacije Istočne Hrvatske uglavnom niži od stupnja deruralizacije cjelokupnoga hrvatskog pučanstva, tako da npr. dok je u razdoblju 1981.-1991. ukupno stanovništvo u selima Istočne Hrvatske smanjeno za 0,9%, u Republici Hrvatskoj je to smanjenje iznosilo 3,4%. Valja naglasiti da seoska naselja ovdje kontinuirano gube stanovništvo već tridesetak godina, pa i u godinama od 1948. do 1961. kada su imala porast pučanstva, on je bio daleko niži od rasta stanovništva gradskih naselja (u tom je razdoblju rast gradskog stanovništva iznosio 41,8%, a seoskoga 7,9%) (grafikon 4.).

Tako diferencirano kretanje stanovništva Istočne Hrvatske prema tipu naselja u kojemu boravi implicira brojne populacijsko-naseobinske značajke, procese i probleme, te promjene u prostornom razmještaju (koncentraciji). Znakovito je da je u svega deset naselja (1,2% svih naselja Istočne Hrvatske) s preko 10.000 stanovnika (Beli Manastir, Đakovo, Nova Gradiška, Osijek, Požega, Slatina,

Grafikon 4.
Udjeli gradskog i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske, 1948. i 1991. godine

Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar i Županja) godine 1991. živjelo čak 329.346 stanovnika ili 36,9% pučanstva Istočne Hrvatske. U tim je naseljima prethodne popisne godine živjelo 298.400 stanovnika (34,4% stanovništva Istočne Hrvatske), što znači da je porast njihova pučanstva u tih deset godina iznosio čak 10,4%, dok je u svim ostalim naseljima (837 ili 98,8% svih naselja ovoga kraja) broj stanovnika smanjen za 1,2% (sa 569.246 na 562.689). Porast je još izrazitiji usporedimo li 1991. i 1948. godinu. Naime, prema prvom je službenom poslijeratnom popisu, navedenih deset naselja živjelo 153.730 stanovnika ili 22,3% stanovništva, što znači da je koncentracija pučanstva u njima 1991. u odnosu na 1948. godinu povećana za dvije trećine (65,5%). Istodobno je udjel (koncentracija) pučanstva u ostalim, pretežno seoskim naseljima smanjen za 18,8% (sa 77,7% na 63,1%).

U Istočnoj Hrvatskoj prevladavaju mala naselja, s manje od 500 stanovnika. Ona su 1991. godine činila čak dvije trećine (63%) svih naselja ovoga kraja. Potom slijede srednja naselja od 500 do 1.500 žitelja, koja su činila četvrtinu svih naselja (25,5%), dok je najmanje bilo velikih naselja s preko 1.500 stanovnika (11,5% naselja). U odnosu na 1981. godinu povećao se broj malih naselja (4,5%), dok je broj srednjih i velikih naselja smanjen (-1,4%, odnosno -3,0%). Međutim, za ocjenu depopulacijskih i deruralizacijskih procesa važnija je i znakovitija činjenica da je u 534 mala naselja živjelo svega 105.584 ili 11,8% pučanstva, dok je u svega 97 velikih naselja živjelo čak 600.164 ili 67,3% stanovništva. Dakle, u 85,5% naselja (do 1.500 stanovnika) u 1991. živjela je tek približno trećina istočnohrvatskog pučanstva (32,7%). S druge strane, u manje od petine naselja (14,2%) s više od 1.500 žitelja iste je godine živjelo više od dvije trećine njegova pučanstva. U usporedbi sa 1981. godinom primjetan je pad broja naselja s više od 1.500 žitelja (-3,0%), ali je zabilježen rast broja njegovih stanovnika za 4,8% i njegova udjela u ukupnom stanovništvu kraja (za 2,0%). S druge strane, iako je porastao broj naselja do 500 žitelja za 4,5%, smanjen je broj stanovnika u njima za 1,7%, kao i njihov udjel u ukupnom pučanstvu Istočne Hrvatske za 4,8%. Potonji nam podaci vrlo zorno pokazuju nastavak ruralnog egzodusa, ali i nastavak koncentracije stanovništva u sve manjem broju sve većih istočnohrvatskih naselja.

Iako seoska naselja Istočne Hrvatske depopuliraju (gube stanovništvo), sa značajnim negativnim posljedicama po demoreprodukcijske, biološke i ekonomske značajke populacije tih naselja (prosječna veličina seoskih naselja Istočne Hrvatske 1991. iznosila je tek 577 stanovnika), proces deruralizacije nije zabilježen u svim bivšim općinama Istočne Hrvatske (tablica 6.). Tako je 1991. u odnosu na 1971. godinu seosko stanovništvo brojem poraslo samo u bivšim općinama Osijek (22,9%) i Vinkovci (0,8%), što se ima zahvaliti nastavku doseljavanja pučanstva u osječka i vinkovačka prigradska naselja, potaknutom snažnijim gospodarskim razvojem tih središta, poglavito Osijeka. U svim je ostalim bivšim općinama Istočne Hrvatske zabilježeno smanjenje seoskog stanovništva (najviše u općini Slatina -26,8%, a najmanje u općini Valpovo -4,3%). Proces deruralizacije je bio snažniji između 1971. i 1981. negoli između 1981. i 1991. godine. U prvome je razdoblju ukupno seosko stanovništvo ovdje smanjeno za 6,7% a u drugome za 0,9%. Ukupno je od 1971. do 1991. seosko pučanstvo smanjeno za 7,6%.

Tablica 6.
Stupanj deruralizacije Istočne Hrvatske 1971.-1991. po bivšim općinama

Bivše općine	Kretanje			Promjene (stope)			1991./1981.
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.	
Beli Manastir	42.473	37.779	37.368	0	88,9	98,9	88,0
Donji Miholjac	17.803	14.603	13.430	0	82,0	92,0	75,4
Đakovo	38.045	34.244	32.637	0	90,0	95,3	85,8
Našice	33.709	28.883	28.671	0	85,7	99,3	85,1
Nova Gradiška	48.132	43.688	42.111	0	90,8	96,4	87,5
Orahovica	14.249	12.275	11.317	0	86,1	92,2	79,4
Osijek	49.222	54.015	60.492	0	109,7	112,0	122,9
Požega	47.932	43.582	42.285	0	90,9	97,0	88,2
Slatina	27.050	22.101	19.811	0	81,7	89,6	73,2
Slavonski Brod	59.380	56.723	56.453	0	95,5	99,5	95,1
Valpovo	18.063	17.418	17.284	0	96,4	99,2	95,7
Vinkovci	62.608	62.241	63.098	0	99,4	101,4	100,8
Vukovar	28.396	27.363	26.333	0	96,4	96,2	92,7
Županja	41.219	37.738	37.079	0	91,6	98,3	92,7
Istočna Hrvatska	528.281	492.653	488.369	0	93,3	99,1	92,4

Izvori:
Kao u tablici 1.

Promatramo li proces i trend deruralizacije i depopulacije Istočne Hrvatske po naseljima, u razdoblju 1981.-1991. godine ukupan je broj žitelja smanjen u 66,5% a povećan tek u 29,8% naselja (uz tridesetak naselja koja su u obje godine imala isti broj stanovnika, ili su pak 1991. godine prestala postojati kao samostalna naselja). Očito je da je u tom međupopisnom razdoblju nastavljen trend depopulacije istočnohrvatskih naselja započet već do 1981. godine⁸ (Nejašmić, 1991).

Nedvojbeno je da je proces deruralizacije (napuštanje sela kao mjesta življenja, ali i napuštanje seoskog načina života - urbanizacija sela) uvelike prisutan na prostoru Istočne Hrvatske, a da proces sociodemografske preobrazbe nije značajnije odmakao. Unatoč tome što brojčano prevladavaju seoska i slabije urbanizirana naselja (822 ili 97,0% prema upravnom kriteriju, odnosno 743 ili 88,5 % prema kriterijima M. Vreska), njihovo pozitivno demografsko i društveno-gospodarstveno značenje postaje sve manje, a sve su važniji negativni populacijski i društveni procesi, te nepovoljne sociodemografske posljedice višedesetljetne deagrarizacije i deruralizacije Istočne Hrvatske. Pritom nije samo riječ o smanjenju broja stanovnika, iako je ono najuočljivija i najznačajnija posljedica tih procesa, već je riječ i o značajnim poremetnjama u prirodnoj dinamici, te još više vitalnih demografskih

⁸ Od 1953. do 1981. godine u Istočnoj je Hrvatskoj od 832 naselja smanjenje broja stanovnika (depopulaciju) imalo 630 ili 75,7% naselja. Od tih naselja najviše je bilo seoskih (609 ili 96,7%, odnosno 84,0% svih seoskih naselja regije), te mješovitih (21 ili 3,3%). U promatranom razdoblju nijedno gradsko naselje Istočne Hrvatske nije imalo smanjenje broja stanovnika (Nejašmić, 1991).

(dobno-spolnoj) i ekonomskih struktura stanovništva. Jedna od najznačajnijih posljedica deagrarizacije i deruralizacije jest starenje (senilizacija) pučanstva ove regije. Tako je od 1971. do 1991. zabilježeno kontinuirano smanjenje udjela mladog stanovništva (0-19 godina), najvažnijega biodinamičkog i ekonomskog potencijala populacije, ali i kontinuirano povećanje udjela staroga (60 i više godina), biološki i ekonomski neaktivnog dijela populacije. Potonje potvrđuju podaci da je u svega dvadeset godina udjel mladih smanjen 20,5% (sa 34,6% na 27,5%), a udjel starih povećan za čak 22,4% (sa 13,4% na 16,4%) (Živić, 1996). Istodobno je indeks starosti⁹ istočnohrvatskog stanovništva povećan sa 0,39 na 0,60 ili za 53,8%. Dok je 1971. Istočna Hrvatska prema tipizaciji dobnog sastava pučanstva ulazila u skupinu "kasne mladosti" (više od 30% mladoga i više od 10% starog stanovništva), 1991. je ušla u skupinu "starost" (manje od 30% mladoga i više od 15% starog stanovništva), što neumitno ukazuje na sveprisutan trend demografskog starenja, s brojnim implikacijama po prirodnu dinamiku pučanstva, ali i po njegovo ukupno kretanje.

Trend demografskog starenja još je vidljiviji promotre li se razlike između gradskih i seoskih naselja. Gradska su naselja Istočne Hrvatske, zahvaljujući nekim pozitivnim populacijskim kretanjima (useljavanje, prirodni rast), zadržala razmjerno povoljnu dobnu sliku naseljenosti sa 27,7% mladih i 14,6% starih u ukupnom pučanstvu, te indeksom starosti od 0,53. Nasuprot njima, seoska su naselja duboko zahvaćena starenjem, a neka su već suočena i s problemom proste biološke obnove, zbog izrazitog manjka mladog stanovništva. Tako je 1991. u istočnohrvatskom selu bilo 27,3% mladoga i čak 18,0% starog stanovništva, pa je indeks starosti bio iznimno visok (0,66). Dok se stanovništvo gradskih naselja Istočne Hrvatske nalazi na pragu starosti, stanovništvo je seoskih naselja već duboko ušlo u demografsku starost.

Općenito se može reći da je proces starenja stanovništva Istočne Hrvatske (naročito u selu) više posljedica poslijeratne deagrarizacije i iseljavanja, a manje nepovoljnoga demografskog razvoja prije drugoga svjetskog rata (Živić, 1995). No on je ipak značajan ograničavajući čimbenik demografskoj obnovi i revitalizaciji ovoga prostora.

Osim promjena vitalnih demografskih struktura, jedna od značajnih posljedica deagrarizacije Istočne Hrvatske jest i promjena ekonomske strukture pučanstva, naročito promjena strukture aktivnog stanovništva po zanimanjima, te sektorima djelatnosti. U svega dvadeset godina (1971.-1991.) udjel aktivnog stanovništva Istočne Hrvatske u primarnim djelatnostima smanjen je za 52%, a udjel stanovništva u sekundarnim djelatnostima povećan za 37% i u tercijarnim za 72% (Živić, 1996). Dok je 1971. više od polovice aktivnog stanovništva svoju djelatnost

.....
⁹ Indeks starosti pokazuje brojčani odnos staroga (60 i više godina) i mladoga (0-19 godina) pučanstva nekoga prostora. U demografskim se teorijama starim populacijama smatraju one kojih je indeks starosti veći od 0,40.

ostvarivalo u primarnom sektoru, godine 1991. toga je stanovništva bilo manje od četvrtine. Pritome je smanjenje aktivnog stanovništva u poljoprivredi i ribarstvu iznosilo 57,5%, a u šumarstvu 1,5%, dok su industrija i rudarstvo, građevinarstvo, promet, trgovina, ugostiteljstvo, obrtništvo i druge grane zabilježile značajan porast udjela aktivnog pučanstva Istočne Hrvatske (Živić, 1996).

5. Zaključak

Procesi deagrarizacije i deruralizacije u Istočnoj Hrvatskoj postali su vodeći prostorni i strukturalni demografski procesi koji su, uz slabljenje prirodne dinamike i jačanje iseljavanja, bitno utjecali na prostorni (pre)razmjestaj stanovništva, te na depopulaciju značajnog dijela ovoga područja. Ubrzana i intenzivna urbano orijentirana industrijalizacija u tradicionalnom agrarnom i ruralnom prostoru uzrokovala je kontinuirano i stalno smanjivanje poljoprivrednog pučanstva. U svega dvadeset godina (1971.-1991.) broj je poljoprivrednog pučanstva u Istočnoj Hrvatskoj više negoli prepolovljen (smanjenje od 58,6%), a njegov je udjel u ukupnom stanovništvu pao sa trećine na jedva desetinu populacije. Svi su istočnohrvatski predjeli zahvaćeni deagrarizacijom, a ona je osobito bila jaka u prigradskim i drugim naseljima u gravitacijskim zonama velikih gradskih (makroregionalnog i regionalnih) središta (Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar, Požega itd.), te uz glavne prometnice. Godine 1991. u svega petini naselja Istočne Hrvatske udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu bio je veći od 50%.

Snažna deagrarizacija je izazvala izravnu deruralizaciju, a potom i depopulaciju seoskih naselja Istočne Hrvatske. Ukupan broj seoskog stanovništva, za razliku od gradskog, ovdje već tridesetak godina bilježi smanjenje (1961.-1991. pad od 11,2%). Stanovništvo sela migrira u gradove, koji zahvaljujući tome imaju jasno izražen porast pučanstva (1961.-1991. od 58%), te razmjerno neporemećene populacijske strukture. U posljednjem je međupopisnom razdoblju pad stanovništva bilježilo, čak, dvije trećine naselja ovoga kraja. Proces potpunog nestanka sela kao posljedica deruralizacije već se zbio, tako da sela Borojevci, Crna Klada, Mihajlije, Sudaraž i šušnjari 1991. nisu imala stalno popisanih žitelja. Naročito je zabrinjavajuća situacija u čak petini naselja Istočne Hrvatske, s manje od stotinu, pretežno starijih stanovnika. Opasnost da se deruralizacijski i depopulacijski procesi prodube i prostorno prošire, u narednom je razdoblju više negoli realna.

Negativne demografske posljedice deagrarizacije i deruralizacije Istočne Hrvatske najizravnije se očituju kroz nekontrolirani ruralni egzodus i pretjeranu koncentraciju stanovništva u gradovima, slabljenje prirodne dinamike (prirodni pad seoskog stanovništva), poremetnje demografskih struktura (naročito dobno-polne), te demografsko praznjenje, odnosno depopulaciju (i izumiranje) najvećeg broja istočnohrvatskih naselja. Ukoliko se ne učine korjeniti demografski i gospodarstveni zahvati na uklanjanju sve većih razlika između grada i sela, populacijska će revitalizacija Istočne Hrvatske biti znatno otežana, a povoljan ishod vrlo upitan.

Literatura

1. Akrap, A. (1997): Demografska, konfensionalna i obiteljska struktura negradskih naselja odabranih općina Istočne Hrvatske. - **Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije**, Đakovo, (1997) 12: 727-735.
2. Friganović, Ante Mladen ; Živić, Dražen (1994): Regionalne različitosti i problemi kretanja stanovništva Hrvatske 1948.-1991. - **Geografski glasnik**, Zagreb, (1994) 56: 33-51.
3. Korenčić, Mirko (1979): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971. - Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. - (Djela JAZU, Knjiga 54)
4. Malić, Adolf (1996): Suvremene promjene u agraru Hrvatske, u: **Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa**. - Zagreb : Hrvatsko geografsko društvo, 66-73.
5. Nejašmić, Ivan (1991): Depopulacija u Hrvatskoj - korijeni, stanje, izgledi. - Zagreb : Globus, 344.
6. Nejašmić, Ivan (1996): Demografske promjene u gradskim i ostalim naseljima Republike Hrvatske (1948.-1991.), u: **Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa**. - Zagreb : Hrvatsko geografsko društvo, 243-254.
7. Popis stanovništva i stanova 1971. (1973): Poljoprivredno stanovništvo. Rezultati po naseljima i općinama. - Beograd : Savezni zavod za statistiku.
8. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981.: Stanovništvo po općinama i zajednicama općina (1982). - Zagreb : Republički zavod za statistiku SRH. - (Dokumentacija 501)
9. Popis stanovništva 1971. i 1981.: Stanovništvo po zajednicama općina i općinama (1989). - Zagreb : Republički zavod za statistiku SRH. - (Dokumentacija 569)
10. Popis stanovništva 1991: Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima (1992). - Zagreb : Republički zavod za statistiku Republike Hrvatske. - (Dokumentacija 881)
11. Popis stanovništva 1991.: Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima (1994). - Zagreb : Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. - (Dokumentacija 886)
12. Priopćenje o prirodnom kretanju stanovništva Hrvatske 1994. (1995). Zagreb : Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
13. Puljiz, Vlado (1992): Hrvatsko selo : bilanca i perspektiva. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 115/116: 29-35.
14. Statistički ljetopis Hrvatske 1997. (1997). - Zagreb : Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
15. Štambuk, Maja (1993): Neki pokazatelji neujednačenoga prostornog rasporeda poljoprivrednog pučanstva u Hrvatskoj. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 119/120: 17-34.
16. Ured za prognoze i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske (baza podataka) stanje 1. srpanj 1996. godine. - Zagreb : Vlada Republike Hrvatske.
17. Vresk, Milan (1981): Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine. - **Radovi Geografskog odjela PMF**, Zagreb, 17-18.
18. Vresk, Milan (1988): Neka obilježja urbanizacije Istočne Hrvatske. - **Geografski glasnik**, Zagreb, (1988) 50: 33-44.

19. Vresk, Milan (1992): Urbanizacija Hrvatske 1981.-1991. - **Geografski glasnik**, Zagreb, (1992) 54: 99-116.
20. Vresk, Milan (1996): Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske, u: **Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa**. - Zagreb : Hrvatsko geografsko društvo, 66-73.
21. Živić, Dražen (1995): Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948.-1991. - **Geografski glasnik**, Zagreb, (1995) 57: 71-92.
22. Živić, Dražen (1996): Promjene u strukturi aktivnog stanovništva Istočne Hrvatske 1971.-1991. godine. - **Geografski glasnik**, Zagreb, (1996) 58: 97-112.
23. Župančić, Milan (1992): Poslijeratna obnova kao mogućnost revitalizacije seoskih područja. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 115/116 : 37-43.
24. Župančić, Milan (1993): Socioekonomske promjene i mogućnosti razvitka sela. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 121/122: 131-143.

Dražen Živić

Some Indicators and Consequences of De-agrarization and De-ruralization in East Slavonia

Summary

In this article the author has examined fluctuation of agrarian and rural population in East Slavonia in the period between 1971 and 1991, having the official data from the census rolls as a basis for his work. In this analysis he found that due to the specific social-economic development, i.e. because of the fastened industrialization and urbanization, in the observed period the total number of agrarian population in East Slavonia decreased by half, i.e. it was reduced by 58,6%. At the same time, the portion of agrarian population in total population of the region was reduced by 60,1% (from 33,1% to 13,2%). Among other consequences, intensive de-agrarization resulted in intensified outflow of rural population, i.e. in de-ruralization. In the period 1961 - 1991 total rural population in East Slavonia decreased by more than one tenth (from 549.980 to 488.369, i.e. by 11,2%) meanwhile the urban population increased by 58%. In the period between the last two censuses depopulation was noted in two thirds of East Slavonian settlements. Such demographic development has many consequences, mostly negative ones. De-agrarization and de-ruralization of East Slavonia provoked a rural exodus, an excessive concentration of population in towns and disturbances in natural population dynamics. They have also caused disturbances in vital demographic and economic population structures having as well the deep and negative consequences for a stable and natural demographic development of the region that are difficult to repair.

Key words: de-agrarization, de-ruralization, rural exodus, population dynamics, demographic development of the region, East Slavonia (the Republic of Croatia).

Received on: 16th of January 1998

Dražen Živić

Quelques indices et conséquences de la dépopulation agraire et de la déruralisation en Slavonie orientale

Résumé

Dans cet article, sur la base des données officielles du recensement de la population, l'auteur a étudié le mouvement de la population agricole et rurale dans l'Est de la Croatie de 1971 à 1991. Dans cette analyse, il a établi qu'au cours de la période observée, grâce au développement socio-économique spécifique, c'est-à-dire à l'industrialisation et à l'urbanisation accélérées, le nombre total de la population agricole dans l'Est de la Croatie a décliné de plus de la moitié, plus exactement de 58,6%. Dans le même temps, la proportion de la population agricole, par rapport à la population totale de la région, a décliné de 60,1% (de 33,1% à 13,2%). La conséquence de la dépopulation agraire intensive a été, entre autres, l'émigration accrue de la population du milieu rural, c'est-à-dire la déruralisation. De 1961 à 1991, le nombre total des habitants du milieu rural de l'Est de la Croatie a décliné de plus d'un dixième (de 549 980 à 488 369, soit de 11,2%), avec, parallèlement, une augmentation de la population urbaine de 58%. Au cours de la période entre les deux derniers recensements, la dépopulation a été enregistrée dans deux tiers des localités de l'Est de la Croatie. Les conséquences d'une telle évolution démographique sont nombreuses et, pour la plupart, négatives. La dépopulation agraire et la déruralisation de l'Est de la Croatie ont provoqué un exode rural, une concentration excessive de la population dans les villes et des perturbations de la dynamique naturelle de la population ainsi que des structures démographiques et économiques vitales de la population, avec de graves conséquences négatives sur l'évolution démographique naturelle et stable de l'espace, difficiles à éliminer.

Mots clés: dépopulation agraire, déruralisation, exode rural, dynamique de la population, évolution démographique de l'espace, Slavonie orientale (République de Croatie)